

Bögre Zsuzsa

ÉLETTÖRTÉNETI MÓDSZER ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN*

– *Feldolgozási javaslat és illusztráció* –

Az utóbbi évtizedekben mind a hazai, mind a nemzetközi szociológiában fellendült a személyes dokumentumok gyűjtése és feldolgozása. Személyes dokumentumoknak tekinthetjük a levelezéseket, naplót, önéletrajzokat, mások által megírt életrajzokat, élettörténeteket, narratívákat, stb. Amikor a személyes visszaemlékezésekhez tudományos elemzés céljából nyúlunk, akkor összefoglalóan a biográfia módszeréről beszélünk. A biográfia tehát olyan társadalomtudományi módszer, amely személyes dokumentumok alapján értelmezi a társadalmi jelenségeket, folyamatokat (Denzin 1989, Atkinson 1998).

Részletesebben itt most nem foglalkozhatunk azzal – az egyébként nagyon érdekes és tanulságos – módszertani vitával, amelyet a nyolcvanas években kezdeményeztek a biográfia módszer „újra-felfedezői”. Akkor tanulmányok sokasága érvelt amellett, hogy a kvalitatív módszerek – ezen belül is a személyes dokumentumok – használata méltatlanul háttérbe szorult a szociológiában a kvantitatív eljárásokkal szemben. A tanulmányok szerzői úgy látták, hogy eljött az ideje annak, hogy a kvalitatív módszerek méltóbb helyre kerüljenek a szociológiai kutatásokban (Bertaoux 1981).

Többféle okra vezethető vissza a kvalitatív módszer napjainkban tapasztalható reneszánsza (Glen 1981; Thompson 1981; László 1998; Pataki 1995, 1996, 1997, 2001). Az utóbbi időben a pozitívista tudományfelfogás dominanciája megtört, a kutatók figyelmé bátrabban fordult ismét a személyes dokumentumok felé. Napjainkban az érdeklődés előterébe került az idő- és a felnőttkori magatartás történeti szempontú vizsgálata, ez elősegíti az emlékezések felértékelődését. A megnövekedett élettartam a fejlődépszichológia központi témája lett, fontossá vált a személyes élet változásainak követése. Egyre több kvantitatív kutatás született a család és az egyén társadalomtörténeti szerepéről, mégis sok társadalomtudós azon a véleményen van, hogy hiányoznak az általánosabb összefüggések levonásához szükséges adatok. Ezeket a hiányokat pótolhatja a személyes történelem és történet megismerése. Az öregkort kutató szociológia az életút kutatásával kapcsolódott össze. A számítástechnika rohamos fejlődése lehetővé tette az élettörténetek számítóképes feldolgozását, azok többszöri újraelemzését.

Amikor a személyes dokumentumok „visszatéréséről”, vagy „újrafelfedezéséről” beszélünk, akkor arra utalunk, hogy ezeket az amerikai szociológia már a huszadik század első évtizedeiben is használta (Thomas–Znaniecki 1958 [1919–21]). Naplók,

* A szerző 2001 elején befejezte Ph.D. disszertációját, amelyben a társadalmi, politikai változások hatását kutatta a vallásos emberek identitására vonatkozóan. A disszertációban ötven élettörténet került feldolgozásra. Jelen tanulmány ennek a nagyobb lélegzetű munkának a kiinduló pontjaira, tapasztalataira támaszkodva készült, és a Vallásszociológiai Szakosztály 2001. novemberi ülésén zajlott konferencián elhangzott előadás írásos, szerkesztett és bővített változata.

levelezések segítségével vizsgálták a társadalmi változások és a személyiség alakulása közötti összefüggéseket. Eredményeik publikálására 1919 és 1921 között került sor az Egyesült Államokban. A ma klasszikusoknak tekinthető szerzőpáros módszere azonban nem vált általánosan elfogadottá az akkori társadalomtudósok körében, annak ellenére, hogy eljárásukat a *chicagói iskola* – a deviancia és a kriminológia vizsgálatában – átvette.

Még ma is figyelemreméltó az a szemlélet, ahogyan a fenti két szerző a személyes dokumentumokat kezelte. Thomas és Znaniecki szerint az élettörténet a legtökéletesebb adattípus, amiről szociológus valaha is álmodhat. Látták azonban a módszer alkalmazásában rejlő veszélyeket is: „Az egyéni magatartásoknak elhamarkodottan általános értéket tulajdonítunk.” Ennek elkerülésére azt javasolták, hogy a „bizonyos pillanatban megfigyelt magatartást állandóan össze kell vetni mindazokkal, amelyek ugyanazon egyén történetéhez tartoznak, és amelyek az illető egyén jelentését adják”. (idézi a szerzők álláspontját Markiewicz-Lagneau 1982: 12.) A jelzett veszély ma is aktuális, s a problémára adott választ érdemes a módszert használó kutatónak újragondolni.

A személyes dokumentumok értelmezésekor – a továbbiakban mondanivalónkat leszűkítjük az élettörténetekre – többféle ténnyel kell számolnunk. Ilyen például az emberi emlékezet szelektivitásának kérdése. Pszichológiai, antropológiai, néprajzi, történelmi, szociológiai kutatásokból tudjuk, hogy az egyén csak a neki fontos dolgokra emlékezik vissza. Amikor valaki mesél az életéről, akkor „történetei készletéből” válogat. Sőt, az emlékek között sajátos sorrendet alakít ki. Ez a sorrend a fontos és a kevésbé fontos elbeszélésekből, emlékekből áll. A hétköznapiakban, amikor az embert újabb és újabb hatások érik, akkor a már korábban kialakult rendezettség, „fontossági sorrend” megváltozhat. Előbbiekből következik, hogy az élettörténet nyitott rendszer, annak kronológiája, struktúrája csak a halál pillanatában fejeződik be (Denzin 1989, Smith 1998).

Továbbá kutatóként tisztában kell lennünk az élettörténetek folyamat jellegével, amelyben kisebb változások mindig bekövetkezhetnek. A nagyobb változások hatására pedig – mint amilyen egy rendszerváltás, vagy egy krízis az egyén életében – törések, fordulatok állhatnak be. Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az események szelektív bemutatása véletlenszerű vagy akár önkényes lenne. Éppen ellenkezőleg! Az élettörténetek nem egyszerűen elszigetelt tapasztalatok láncolatai, hanem – ahogyan azt már fentebb mondtuk – az egyén „fontosságai” alapján sajátos struktúrát alkotnak. A személy a rá jellemző struktúra függvényében beszéli el életét.

Ma már látjuk, hogy az élettörténet elmesélésekor az egyén szubjektív önértelmezését mutatja be, azt fogalmazza meg, ahogyan saját magát értelmezi. Sok esetben éppen a kutatás szituációja teremti meg ennek az önkifejezésnek a lehetőségét. (Kohli 1981, Atkinson 1998, Denzin 1989, Riessmann 1993.)

Sokszor felmerül az elmesélt események valóságának, a „Tényleg így történt?” kérdése. Abban egyetértésre jutottak a módszerrel foglalkozók, hogy nem a történetek hitelessége a fontos, hanem az abban megfogalmazott szubjektív látásmód. Kérdés azonban, hogy mit jelent a szubjektív igazság olyan esetben, amikor a kutató világosan látja, hogy a megkérdezett történetei elhallgatásokkal, ferdítésekkel van tele? Példaként említhetjük az utóbbi évek egyik legsikerültebb dokumentumfilmjét, amely a recki internálótáborról szól. A filmben megszólaltak a hírhedt tábor rabjai és őrei. Az

örök a rabokkal ellentétben úgy nyilatkoztak, hogy ők fizikailag senkit sem bántottak. A fegyőrök többségéről, – de különösen a „Piros” gúnynevet viselőről – tudni lehetett, hogy szemrebbenés nélkül hazudott. A nézők hangos felhördüléssel fogadták visszaemlékezését, mert megszólalása előtt néhány filmkockával, a tábor túlélő rabok éppen „Piros” kínzásairól beszéltek. Hogy ki mondott igazat ebben az esetben nem volt kétséges. Ez az eset önmagában is érdekes, de itt azt szeretnénk vele éreztetni, hogy az élettörténetekkel elsősorban nem a tények igazságtartalmához jutunk el, hanem a mesélő világképéhez, identitásához. A példában szereplő őrről megtudtuk, hogy ma már nem akar vagy nem tud szembenézni korábbi magatartásával. Tehát nem arról szól „Piros” vallomása, hogy nem verte a rabokat, hanem arról, hogy ma úgy gondolja, hogy jobb, ha ezt nem vallja be a nyilvánosság előtt.

Az igazság és a hitelesség szubjektív értelmezése azt jelenti, hogy az emlékek identitásunk részévé válnak, s óhatatlan módosulásokon mennek keresztül. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy hazudik-e vagy sem az illető, többre jutunk, ha arra keressük a választ, hogy miért mutatja úgy be az életét, ahogyan azt teszi?

Az élettörténet tehát nem más, mint az egyén konstrukciója önmagáról (Bausinger 1988). A szociológusnak azt a múltat kell megérteni az élettörténetekből, amelyekkel a mesélők az elbeszélés pillanatában együttélnek (Bertaux 1981).

Módszertani javaslat az élettörténetek feldolgozásához

Az élettörténetek feldolgozásakor a szociológus szembetalálja magát azzal a problémával, hogy a remélnél kevesebb gyakorlati segítséget kap munkájához a szakirodalomból. Nem mintha a kvalitatív módszertani segédkönyvekben nem olvashatnánk a gyakorlati alkalmazásokról. Sőt! Sokasodnak a feldolgozás folyamatát leíró módszertani tanulmányok.¹ Mégis azt kell tapasztalnunk, hogy az elméleti tudás gyakorlati váltásakor a kutató többnyire magára marad. Ebben a szakaszban egyedül – vagy szerencsésebb esetben kutatótársaival együttműködve – kell kidolgoznia a feldolgozás konkrét lépéseit. Az elemzést ugyanis a kutatási téma, a témán belüli hangsúlyok kiválasztása, a kutatónak a téma iránti érzékenysége nagyban befolyásolja. Ritka az olyan eset, amikor egy jól bevált feldolgozási gyakorlatot receptszerűen használhatunk. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy nem segíthet mások tapasztalatának megismerése, ellenkezőleg. Minél több eljárással ismerkedünk meg, annál könnyebben juthatunk el saját kutatásunk legmegfelelőbb módszeréhez. Csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy elsősorban nem az élettörténetek feldolgozásának technikáját kell másoktól eltanulnunk, hanem azt, hogy hogyan kell a már jól bevált technikákat saját kutatásainkban alkalmazni. Nem arra kell törekednünk, hogy a feldolgozási sablonokra tanítsuk meg egymást, hanem arra, hogy hogyan kell ilyen sablonokat konstruálni.

A szociológus értelmező munkája akkor kezdődik igazán, amikor kezébe veszi az élettörténetek írott változatát. A túlradó adatözönt először rendezni kell, hogy aztán

1 Ilyen például a *Qualitative Research Methods Series* a Sage Kiadó gondozásában, amelyet 1986-ban indítottak el, s mára már közel félszáz kötetet jelentettek meg a témában. Vagy a *The narrative study of life* könyvsorozat, ugyancsak a Sage Kiadótól. Folyóiratok esetében megemlíthetjük a *Journal of Narrative and Life History* kiadványait, amely folyamatosan közli a kvalitatív kutatások feldolgozásait.

valamilyen szempont szerint elvégezhető legyen az analízis. A rendezés előtt az anyag zavarosnak, ellentmondásosnak tűnhet. Minden élettörténet egyedi és megismételhetetlen kalandként jelenik meg először, s csak az értelmező után lesz az egyszerű szövegből általános, az egyediségből társadalmi érvényesség.

A szövegek elrendezésének és analízisének többféle felfogása ismert ma már, ezek közül most egyet mutatunk be.²

A feldolgozási javaslat szempontjai

Első feladatok közé tartozik az élettörténetek kronológiájának elkészítése. Ekkor tulajdonképpen élettörténeti vázlatot, részletes adatlapot készítünk. Fontos kérdés, hogy mi kerüljön erre az adatlapra?

A kronológiához nem pusztán az adatokat, eseményeket gyűjthetjük össze a szövegből, hanem a mesélő által elmondott sztorikat, történeteket is.³ A gyűjtés legáltalánosabb szempontjai a következők lehetnek:

- Az egyéni élet dimenziói: kulturális, társadalmi és pszichoszociális dimenziók.
- Az egyéni élet sorsfordulóinak megfigyelése, a sorsfordulók közötti szakaszok életfeltételeinek megállapítása.
- Az egyén jellegzetes alkalmazkodási stratégiája a társalmi körülményekhez.

Amikor az élettörténet kulturális dimenziójáról beszélünk, akkor lényegében az egyéni élet karrierjének jellegét és tartalmát vizsgáljuk. Azokat az emberek közötti elvárásrendszereket, viselkedési mintákat követjük nyomon, amelyek között az egyén felnő. Az mondhatjuk, hogy minden kultúra felkínál tagjai számára egy általános életpályamodellt, forgatókönyvet, amelyet mindenki lehetőségeihez képest használ ki vagy módosít.

A társadalmi dimenzió a hétköznapi életben nem válik le a kulturálisról, az analízis szempontjából jó azonban különválasztani azokat. A társadalmiság az egyén olyan cselekedeteiben, döntéseiben fedezhető fel, amelyekben ráismerhetünk az egyes csoportok magatartásmódjaira.

Az illusztrálásképpen bemutatott interjúelemzésben (lásd. András élettörténetét) a kulturális és a társadalmi dimenziókat a következőképpen konkretizáltuk:

Családi környezet: Meghatároztuk, hogy a társadalom mely rétegéből jött az interjúalany. Milyen emlékeket őrzött meg szüleitől, mit emelt ki szülei jellemzésekor? Hogyan mutatta be családját vele, mint gyermekkel kapcsolatos elvárásait? Tudott-e azzal az elvárással azonosulni, esetleg előrevetíti az attól való későbbi menekülését?

Helyi társadalom: Meghatároztuk az elmesélt élettörténet alapján az iskolai és a valóságos élet jellemzőit. Milyen emlékeket őrzött meg, mennyit és hogyan mesél minderről?

2 Az élettörténet feldolgozásának itt vázlatosan leírt módját a *Szerző* disszertációjában alkalmazta először. Ez a módszer leginkább Mandelbaum 1973, Denzin 1989, Erikson 1991, Atkinson 1998 tanulmányaiban közölt felfogásokat követi.

3 Az élettörténet (*life history*) nem más, mint egy ember személyes történelme, események, tények tükrében. Ez legtöbbször mindig kiegészül élet történetekkel (*life story*), amelyek azért nagyon fontosak, mert a mesélő gondolkodásáról, önmagáról alkotott véleményéről szólnak. Az „*élet történelmében*” megjelenő „*élet történetek*” olyan fikciók, amelyekben megjelennek az egyéni identitások.

ról az alany? A helyi kapcsolatrendszerekből mit tartott érdemesnek megemlíteni, s miért, milyen történetekkel kapcsolta azokat össze?

Iskolai, munkahelyi karrierek bemutatása: Az iskolák választása vagy nem választása, munkahelyek választása. Hogyan mutatja be az interjúalany az iskoláit, tanárait, a fontosabb szereplőket? Hogyan jeleníti meg önmagát a konkrét helyszíneken? Hogyan mutatja be az alany munkahelyeinek szereplőit, önmagát hogyan helyezi el munkahelyi környezetében? Milyen konfliktusokról számol be, a konfliktusoknak kik a szereplői, önmagát melyik táborban helyezi el?

Az élettörténetben kikerülhetetlenül megjelenik a pszichoszociális dimenzió, amely – Erikson nyomán – nyolc szakaszra osztja az életutat. A szakaszok között tagadhatatlan a fejlődési folyamat, amelyben a társadalom és az egyéni psziché által meghatározott. Erikson nyolc szakaszából a következő szakaszok vizsgálata merült fel:

- *kora gyermekkor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *iskoláskor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *serdülőkor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *fiatal felnőttkor:* események, szereplők, elvárás rendszerek;
- *munkásévek, családalapítás:* események, szereplők, elvárás rendszerek.

A sorsfordulókról is készíthetünk vázlatos kronológiát. Az interjúk, élettörténetek leg-radikálisabb és egyben legrészletesebb pontjai az egyéni élet sorsfordulóiról szólnak. Ezekből a történetekből tudhatjuk meg az elemzés során, hogy hogyan értelmezi az alany élete fordulópontjait, mire vezet vissza az esemény bekövetkezését, mit gondol utólag róluk? (András élettörténetében ilyen sorsforduló édesapjának balesete, később a vállalkozó édesapa gazdasági tönkretétele a beszolgáltatási rendszerben, András 56-os események miatti elítéltetése, küzdelme a rehabilitációért, vagy az úttörőház vezető pozíciójából való menesztése.)

Az alkalmazkodási stratégiákból is összeállíthatunk egy kronológiát. Az adaptáció, mint megfigyelési szempont elvezet bennünket a sorsfordulók előtti és utáni életfeltételek, magatartások összehasonlításához. Olyan kérdések merülnek fel, hogy milyen viselkedési változásokon ment keresztül az egyén különböző életszakáiban, mennyiben tekinthető a változás általánosnak, mennyiben egyedinek. Alkalmazkodási stratégia a sorsfordulók közötti viselkedésmódban jelenik meg. Milyen szerepeket vállal az interjúalany környezetében, s hogyan jut ezekhez a szerepekhez? Hogyan értelmezi saját szerepeit? (András élettörténetében legalább három alkalmazkodási stratégiát fedezhetünk fel. Az egyiket szegény parasztfiúként élte meg, olyan családban, ahol szülei számára a kíméletlen munka volt az egyedüli alkalmazkodási stratégia. A másik formát tanárként élte meg, amikor az ötvenes évek elején eltúrte igazgatója vonalas politikai vezetését, miközben a faluban egyre népszerűbb tanár lett. Harmadik stratégiája az úttörőházi pozíciótól való megválás után bontakozik ki, amikor szakított ideológiai munkájával, abbahagyta az úttörőház vezetését.) A politikai rendszerhez való alkalmazkodása passzivitásként értelmezhető.

Az illusztrálásképpen bemutatásra kerülő élettörténetben mindhárom szempontot érvényesítettük. Az élettörténeti kronológiát úgy készítettük el, hogy az tartalmazta a társadalmi–kulturális dimenziókat, a pszichoszociális életszakaszokat, a dimenziók és az életszakaszokon belüli sorsfordulókat és a sorsfordulók előtti és utáni alkalmazkodási stratégiákat. A vázlat elkészítése után az alábbi szöveg formálódott ki „András élettörténetéből”.

*András élettörténete*⁴

András 1931-ben született, Budapesttől ötven kilométerre, egy katolikus kisfaluban. Szegény paraszti családból származott, gyermekkorát meghatározta a mindennapi betevőért folytatott küzdelem. A munka elsődlegességét nemcsak a szegénység indokolta, hanem a szegénységből való felemelkedés is motiválta, különösen, amikor fiatal, tehetséges édesapja – korai balesete miatt – megrokkant. Édesapja épület- és mülakatos volt, akiről egyetlen fia így emlékezett meg:

„Sajnos nem sokáig tudta a szakmát folytatni, mert egyik szemébe fémszilánk került, és szinte megvakult rá. Ezek után tüzzel nem dolgozhatott. Azelőtt, nagyon komoly munkákat készített. Vasból virágokat formált, leveleket, bámulatos volt. Főnöke Magyarország egyik legkiemelkedőbb, legnemesebb mülakatososa volt, el-esett az egyik legjobb szakmunkásától.”

Édesapja, sebesülése után egy hold földön kezdett gazdálkodni, s emellett minden lehetőséget megragadott, hogy családját fenn tudja tartani. Leleményes és munkaszerető ember lévén a legkülönbözőbb vállalkozásba fogott – tudtuk meg Andrástól. Először burgonyát nemesített, s azzal vált híressé a környékbeli gazdák között. Évente tíz-tizenöt holdat vetettek be hárman, édesapja, édesanyja és András. A családfő megpróbálta könnyebbé tenni a munkát, szerszámokat készített. Először egy kapálógépet állított össze, majd kitalált egy szerkezetet a krumpli feltöltéséhez, ami újszerű masina volt abban az időben. Kis házuk padlásán fejlesztette a gépeket, találmányokat, nem volt pincéjük.

„Az édesanyámmal szedtük fel a bérelt tizenöt hold burgonya termését. Nekem a lábaimon ma sincs köröm, azzal kotortam a krumplit, amikor kivágta az apám a kapával. Az kegyetlen munka volt! Utána készített egy olyan ekét, amivel ki lehetett a termést fordítani. Nem kellett minden egyes fészket kapával kivágni.”

Mint a parasztszaládoknál általában, a kis Andrásnak is nagyon fiatalon kellett munkába állni. Öt éves korában már cséplőgép mellett dolgozott. Később – iskolás korától egész részes lett – a felnőttek bérét vihette haza. András megfogalmazása szerint „borasztó dolog volt az egész nyarat végigdolgozni”.

„Engem édesapám annyira szorítóba vett, hogy amikor ifjú koromban az én barátaim már szombat délután járták az utat, kiöltözve sétáltak, én csak néztem őket. Láttam, mert mi a község közepén laktunk, hogy a szövetkezettel szemben sétáltak. Én pedig, amikor hazajöttem az iskolából, nekem ki volt szabva, hogy mi az a munka, amit meg kell csinálnom. Itt az élet nem állhatott le. Nálunk az volt a nagy dicsőség, hogy a munkánkkal mit tudunk összeszedni. Például amit a cséplőgépnél dolgoztam, 5-8 mázsa gabona, az apám azt mondta, hogy 4 zsák a jövő kenyere, 4 zsák majd kell az állatok etetésére, ezt a két zsákot meg elvetjük. Ha esetleg marad, akkor fiam veszek neked egy kabátot. Nem ám az üzletben, hanem majd kimegyünk

4 András élettörténete egy olyan magatartástípust takar, amelyben a vallás sohasem volt meghatározó. Ezért a vallás miatt nem került konfliktusba a szocialista-kommunista rendszerrel. Magatartását a pragmatista szemlélet irányította, ami kevés volt ahhoz, hogy ifjúságnevelő lehessen az előző politikai rendszerben. A hatalom nagyobb ideológiai elköteleződést várt volna tőle, amit András nem teljesített.

a Telekire (használt piac), és majd veszünk egy rád méretes kabátot. Ez volt az élet. Nem egy vidám életünk volt, főleg gyermekkoromban.”

Édesapja nem volt soha templomba járó ember, amit azzal magyarázott András, hogy „*annyira lefoglalta magát, hogy éjjel-nappal dolgozott*”, még vasárnap is. Édesanyja rendszeresen járt templomba, András gyermekkorában katolikus népiskolába járt, ahol mint a többiek, rendszeresen ministrált. Tanítás előtt minden reggel szentmisén vett részt osztálytársaival.

Az eddigiekből kiderült, hogy gyermekkorában a vallás élete természetes részét képezte, de Andrást sohasem vonzotta túlságosan a vallásos élet. Élete központjában a munka állt.

A háború a falujukat 1944 őszén érte el, először a német, majd az orosz hadsereg szállta meg őket. A lakosság a bombatámadások elől a pincékbe menekült, Andrásék is. Közel egy hónapot töltöttek a szomszédokkal együtt ott, amikor a faluban már elfogyott minden élelem, zsír, s petróleum sem maradt. Ez utóbbi hiánya édesanyja eszébe juttatta, hogy gyermekkorában a szülei olajat préseltek a napraforgóból, s azzal világítottak.

Édesapja elkezdett gondolkodni ezen, s hozzá is fogott egy ötlet megvalósításához. Andrással ketten a legegyszerűbb megoldásoktól haladtak a bonyolultabbak felé. Körülbelül ötven kísérletet próbáltak ki két év leforgása alatt, miközben folyamatosan termelték az olajat. Már az első kísérlet után égett lakásukban a lámpa. Hamarosan híre ment a faluban és a környéken, hogy olajat tudnak gyártani.

„Végül kialakult egy olyan helyzet, hogy tudtunk folyó olajat csinálni. A napraforgót a présben kézerővel összepréseltük. A manufaktúrán kívül még szereztünk egy olyan őrlő rendszert a szomszéd községből, ahol ilyen két köves daráló volt. Ezt a darálót használtuk fel a napraforgó meghajtásához. Ezt a hajtót már nem kézzel működtettük, mert nagyon nehéz volt a követ hajtani, ezt már motor hajtotta. Ez szinte lehetetlen, amit most mondok: Egy ló járt körül az udvaron áttétellel egy hosszú rúddal, s lassan hajtotta ezt a darálót, amelyik aztán dolgozott és csinálta az olajat. Ez volt összesen a gépi rész, a ló. Utána saját ötleteink és tapasztalataink alapján olyan olajütőt fejlesztettünk ki, ami tizenöt községet ellátott. Napraforgó volt, a raktárak tele voltak, az emberek szétszedték a napraforgót. Ma is itt van tizenöt községnek a dokumentuma, mert a kárpótláshoz összegyűjtöttem azokat.”

A háborús helyzet konszolidálódása után édesapja esztergáltatott az olajütőhöz megfelelő alkatrészeket. Mire azonban családi vállalkozásuk kiépülhetett volna, bevezették a beszolgáltatási rendszert. 1947-ben már csak az a gazda préseltethette náluk saját napraforgóját, aki a tanácstól igazolást vitt András falujának tanácsához, hogy előzőleg eleget tett a beszolgáltatási kötelezettségének. Ekkor írásban engedélyt kapott arról, hogy jogosult 50 kg napraforgóból olajat préseltetni. Ezt az írást fel kellett minden préseltetőnek mutatni András édesapjánál, s csak ezek után foghattak a munkához. A napraforgó préselése után a kiadott olajról szintén bizonylatot kellett kiállítaniuk. Az elvégzett munka fejében édesapja eleinte kilenc százaléknyi vámot szedhetett. Hamarosan azonban a vámot megadóztatták, s csak a préselés utáni „napraforgó pogácsa” maradt tisztán a vállalkozóé. Ez nagyon jó takarmánynak bizonyult, disznót hizlalhattak rajta.

Ez sem tartott sokáig. 1948-ban megalakult egy állami termékforgalmi cég, Futura névvel, akiktől megérkezett a felszólítás az olajpogácsa beszolgáltatására is. Édesapja ugyan vonakodott ezt megtenni, ám a községi bíró hamarosan megjelent az udvarukon és lefoglaltatta a raktáron lévő készletét.

„Amikor a község lakóit elvitték malenkij robotra – nem Oroszországba, hanem Kávára, akkor a községházán összegyűlt emberek az apám nevét kiáltották, hogy őt ne vigyék el, mert ő a falunak dolgozik. Meg fogunk halni, ha Jancsi nem csinál olajat – mondták a falubeliek. Ezek elmentek havat lapátolni, apám itthon maradt. Hogy milyen olajat csinált? A községben úgy mondták, hogy megyek Jancsihoz kacsaszírért. Ebből lehet tudni a minőséget. 1949-ben lett vége a vállalkozásnak. Az ÁVO pribékei megjelentek, és közölték, hogy összetörnek mindent és elviszik a MÉH-be. Vagy önként lemond, vagy elviszik. Kétszer voltak már nálunk. Apám azt mondta, hogy aki hozzányúl a géphez, abban a pillanatban agyoncsapja.”

Az ellenálló édesapát megfélemlítették az ÁVO emberei, kilátásba helyezték az erőszak alkalmazását.

„Az egyik ÁVO -s azt mondta apámnak, hogy János bácsi, béküljön meg, és jobban jár, hogyha elvihetjük, mert ha legközelebb jövünk, megkérdezzük magától, hogy a padlásról hozzuk le a pisztolyt vagy a pincéből? Ezt megírta nekem az apám, mert én már akkor Budapesten voltam. Azonnal válaszoltam, hogy ne reckírozzon semmit, mert itt nincs kímélet, ekkorra megismertük a helyzetet.”

Az olajütő államosításakor nyilvánvalóvá vált, hogy véglegesen bezárult az önálló iparüzés útja, s a családi birtok – az egy hold föld – továbbra sem lesz elég a megélhetésre.

Ebben a politikai és társadalmi légkörben merült fel András jövőjének kérdése. Jó eszű gyerek volt, mindig szeretett volna tanulni, csak pénzük volt kevés. Anyai nagybátyja sietett segítségükre 1946-ban, s Budapestre került. Nagybátyja először a hírhedtté vált Markó utcában, majd az igazságügyi minisztériumban volt főgépész. A gépész munkaideje nagy részét a pincében töltötte, ahová András is követte. Az itt raktározott bírósági anyagokat, politikai ügyekben hozott döntéseket, végzéseket, tanúvallomásokat a 15-16 éves fiú mind átolvasta.

„Ezek az anyagok általában politikaiak voltak. Ezek átszótták az egész országot. Mindenről azt hittem, hogy tények, a papíron voltak, azt hittem, hogy végtelenül igazságosak. A bíró aláírta, kiadta, hiteles volt. Gyerekfejjel azt vettem tudományul, amit olvastam.”

A negyedik polgárit 1947-48-as tanévben végezte el, ahonnan osztályfőnöke példáját és tanácsát követte, tanítóképzőbe jelentkezett. Visszaemlékezése szerint 1948 szeptemberében, a tanítóképző első napján a diákok útja a Krisztina városi templomba vezetett. Júniusban fogadták el az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt, de ez semmit sem változtatott azon, hogy András abban a tudatban kezdte meg tanulmányait, hogy kántor lesz belőle. Első évben a tanítás vallásos keretek közt folyt. Emlékezett a hittanórákra, a Veni Sancte megtartására, vagy az év befejezésekor a Te Deumra.

A második tanévben (1948/49) érte utol őket az iskolák államosítása, ekkor elmaradt a vallásgyakorlás összes formája. Többé már nem volt szó kántorképzésről, nem jártak

kötelező módon templomba a diákok, stb. Az iskolában a DISZ megszervezését egyfajta politikai szűrés előzte meg.

„Minden tanítóképzőst lekádereztek. Az akkori kommunista ifjúsági szövetségről, a DISZ-ről én már menet közben is megállapítottam, hogy kommunisták. Leninről beszéltek. Ők sem tudták, hogy mit, de azt tudták, hogy így lehet érvényesülni. Bizottságot alapítottak és behívták a tanulókat. Első kérdés: »Ki jött be? – mondtam a nevem. Feltesszük a kérdéseket – mondták: – Hiszel-e Istenben? – Igen. – Miért? – forszírozták a dolgot. – Mert legjellemtelenebbnek tartanám magam, ha most nektek azt mondanám, hogy nem, és ha kimegyek, akkor kiröhöglek benneteket.« Én egyenesen megmondtam. Nem lettem a DISZ tagja, de mindenben ugyanúgy részt kellett vennem, amit az iskola előírt, mintha a kommunista pártnak lettünk volna a tagjai. Ha egy kivonulás volt április 4-én, olyan nem volt, hogy valaki azt mondja, hogy én a vallásomnál fogva nem megyek.”

A történet alapján azt mondhatnánk, hogy András életében eddig két nagy töréspont volt, s mindkettő az 1949-es esztendőben zajlott le. Az egyik édesapja üzemének államosítása, amivel szertefoszlott minden munkájuk és a felemelkedésbe vetett reményük. A másik az iskolájában történt, amikor a vallásos világnézetét kellett ateistára „lecsereélnie”. Ez utóbbit András megtagadta.

A történetek után senki sem lepődne meg, ha ez a fiatal ember – legalábbis egy ideig – a rendszer ellenzékeként viselkedett volna. Mégsem ez történt.

„Én a természetnél fogva rendkívül tudok alkalmazkodni. Nem biztos, hogy lelki problémát csináltam abból, hogy körülöttem csibészek élnek. Úgy kezeltem őket, hogy világosan láttam, hogy ezzel csak eddig, vagy addig lehet elmenni. De az én utam egyenes, én ezen járok. Én a becsületet és a munkát együtt tartottam mindig jónak.”

András csibésznek nevezte azokat a társait, akik tanítóképzősként már tagjai voltak a kerületi pártbizottságnak, vagy a kerületi VB-bizottságának. Mindazonáltal megpróbált környezetéhez alkalmazkodni. Alkalmazkodása az eddigiek ismeretében két okra vezethető vissza.

Jövője szempontjából fontos volt a diploma. Édesapja saját tapasztalatából kiindulva nem engedte, hogy csak szakmát tanuljon, és édesanyja is ragaszkodott ahhoz, hogy fia diplomás legyen.

A vallásról keveset beszélt András, de az elmondottakból kiderült, hogy az egyházhoz/valláshoz nem kötődött személyesen. A templomba járás inkább a formák betartását jelentette nála, mint mélyebb elköteleződést.

András kommunistaellenessége nem vallásos meggyőződéséből fakadt, ezért nem jelentett nála identitás problémát a kántorképzés, a hittanoktatás beszüntetése, illetve a tanító jelölt diákok vallás-gyakorlásának tiltása. Ebben az időben nem esett nehezére a rendszerrel együttműködni, elfogadták tőle, hogy nem lépett be a DISZ-be, de mindenhova elment a társaival.

A tanítóképző elvégzése után csoporttársainak zömével átjelentkezett tanárképző főiskolára. 1954-ben, testnevelő szakos diplomával a zsebében, szülőfalujában kapott állást.

„Úgy éreztem, hogy hazakerültem, saját községembe. A szülők is és a gyerekek is tegeztek. Az iskolában nem, de iskola után bekiabáltak a pályára, mert ott futbal-

loztam sokáig, ez a népszerűségemet is alakította. A gyerekek szerettek, én szerettem a gyerekeket, a szülőket, akikkel együtt nevelkedtem. Az iskolai légkör viszont kemény volt az igazgató miatt. Aki nem volt párttag, de a párt besúgója volt, ő irányította a pártot a községben. Az iskolában nagyon harcolt az általuk demokratiakusnak mondott eszmék mellett.”

András nagy népszerűségnek örvendett diákok, szülők és tanárkollégái körében. Szeretett a gyerekekkel foglalkozni, rendszeresen játszott velük, s hamarosan ő lett az úttörőcsapat vezetője. Ennek ellenére igazgatója ellenségnek tekintette, mert a párt külön kérése ellenére sem lépett be a pártba. András ekkor kettős megítélés alá került. Megbízta a kommunista ifjúság nevelésére, ugyanakkor kommunista ellenességéről meg volt győződve az iskola igazgatója.

„Amikor a békekölcsön jegyzése folyt a faluban, akkor elküldtek engem az egyik kollégámmal, hogy vigyük el az egész iskolát a nemzetközi vásárra. Mikor hazajöttünk, mindjárt megtudtuk, hogy miért, mert a kollégák mondták, hogy de jó, hogy nem voltatok itthon. – Most volt békekölcsön jegyzése. Attól félt az igazgató, ha mi otthon vagyunk, lebeszéljük a többieket a jegyzésről.”

András ellentmondásos megítélése tovább folytatódott.

„Az igazgatóm olyan minősítést íratott rólam a járási művelődési osztály vezetőjével a honvédség felé, hogy én klerikális beállítottságú vagyok, meg ilyen és ilyen személyekkel tartom a kapcsolatot (a feleségem templomba járó volt akkoriban is), s erősítem másban is ezt a beállítottságot. Jó nevelő, szakmailag kiváló, s ha politikailag ráhatást tudnánk gyakorolni, akkor alkalmazható volna. Ezt küldte el a katonasághoz. Ott a parancsnokom a kezembe adta: »– Te ilyen ellenség vagy?« Kijött Nagykanizsáról egy vásárnap, odarendelte az igazgatót az irodában, s azt mondta: »– Igazgató elvtárs, akkor nézzük meg, hogy mi az alapja ennek a jellemzésnek. Gyorsan írjon egy új jellemzést!«”

1955-ben felfedezték Andrást az úttörő mozgalom számára a megyei vezetők. Munkát ajánlottak neki egy nagyobb faluban, nagyobb iskolában. 1956-ban új helyen kezdte a tanítást, amikor október 23-án a pesti forradalom hírére megszűnt a tanítás, s András hazament a feleségével.

„Estére értünk haza, teljesen sötétben. A ház előtt kb. 300 ember: aki magyar velünk tart, engem is magyarnak tartottak. Bejöttek a lakásba, gyere velünk, felvonulás van, stb. Az történt, hogy az összes vörös csillagot leverték, TSZ-en, szövetkezeten, közintézményen. A tanácsháza előtt ért véget a nagy találkozó, éjjelkor. Az embereknek az volt a mindenük, hogy a begyűjtést eltörölni. Le a kommunistákkal, ki az oroszokkal, és a Kossuth-nóták. A tanácsházáig értünk, ott az ablakot betörték, mindent kihurcoltak, az ablakon keresztül kidobták, elégették. Ekkor volt egy felhívás, hogy elzavarni a vezetőket, az iskola igazgatót is. Valaki felkiáltott, hogy én legyek az igazgató. Én mondtam, hogy semmi változás, aki eddig rosszul csinálta, nem azért csinálta rosszul, mert nem tudta volna jobban, hanem így irányították, tudnak ezek rendszeresen is dolgozni. Mindenkit hagyjatok pozícióban. Egy pofon nem csattant el, senkit nem bántottak, nem fenyegettek.”

Andrást másnap megkeresték a lakásában, s kérték, hogy menjen el az egy órákor tartandó gyűlésre, mert meg akarják választani az iskola igazgatójának. Erre András elutazott a faluból, s a további eseményről már semmit sem tudott. Április 4-én letartóztatták, harmadrendű vádlott lett, kihallgatásra bevitték ötször három napra. Ő lett „Pest megye egyetlen pedagógus ellenforradalmára” – ahogyan magát nevezte.

„Úgy vittek be, hogy utólag 52 embernek a tanúvallomását elém tették, mind terhelő volt rám. A falunkban az iskola igazgatója irányította a megtorlást. Először üldözött kommunistaként egy tanyára ment, utána feléledt, hogy mint üldözöttet elbocsátották, s utána rábízták az én ügyem kivizsgálását. Én azt mondtam, hogyha ide beteszi a lábát a volt igazgató, én kisbaltával jövök, és jegyezzék meg, hogy vér fog folyni. Nem őt küldték ki a lakásomra.”

Andrást 1957 júliusában elbocsátották az állásából. Indoklás szerint az állás betöltésére politikailag alkalmatlan volt. Egy évig nem tanított, de harcolt az igazáért. Kiharcolt egy újabb tárgyalást. Öt napig tartott a zárt tárgyalás, nem volt jelen csak az ügyvéd és ügyész.

„Kegyetlen helyzetben voltam. A tárgyalás utolsó napján az ügyvédem – ma is barátom – kihívott a folyosóra, s mondta, hogy utolsó szó jogán megszólalhat a vádlott, akkor álljak fel, s mondjam, hogy az az elképzelésem, hogy amint hazamegyek belépek a pártba. Mondtam, hogy szó sem lehet róla. Mondta: » – Hülye, hét évet kapsz. – Nem bánom én akármennyit kapok, de én se be nem lépek, se nem mondom. Utolsó szó jogán azt mondtam: – Amennyiben a tisztelt bíróság úgy dönt, hogy ártatlannak véli tevékenységemet és felment, és visszamehetek tanítani, tisztességes és becsületes magyar embereket kívánok nevelni. « Az ügyész, fiatalabb volt nálam, a tárgyalás végén odahívott magához: »– Miért kell magának fiatalon akasztófán végeznie? Vigyázzon magára! – s becsapta az ajtót.«”

A fenyegető jóslatok ellenére felmentették. 1958 májusában a Kádár-kormány már nem akart újabb áldozatokat szedni a harmadrendű vádlottak soraiból. András a konzolidációs korszak kezdetén kérte perújrafelvételét, úgy látta, hogy minden esélye megvan a felmentésre.

Felmentése után visszavették második munkahelyére, ahol hamarosan az úttörőcsapat vezetője lett. Valósággal belevette magát a munkába. A faluban 1958 után indult meg a gyerekek nyári táboroztatása, amit András tizennyolc éven keresztül szervezett-irányított, fáradhatatlanul. Eleinte csak csapatvezető volt, majd felkérték a faluban működő úttörőház módszertani vezetőjének, s 1967–71-ig ott is vezető lett. A feladat elvállalása és elvégzése nem jelentett neki ideológiai konfliktust.

„Nem tudtam az én jövőmet, a pedagógiai munkásságom elképzelni gyerek, ifjúság nélkül. Most, hogy ez nem cserkészmozgalom, nem katolikus legényegylet, nem Mária Kongregáció, azt én nem bántam. Arra most nem volt lehetőség, nem volt adva, azt nem lehetett. Én ebben a másik korban éltem, nekem ebbe kellett beszállnom. Azt mondom, hogy egy ködfátyol előttem ez a kommunista 45 éves diktatúra. Úgy van előttem, hogy végül tudatlanul is egy pókhálóba becsomagolták az úttörővezetőket. Ami azt jelenti, hogy ha akartál, ha nem, valamilyen szinten el kellett fogadnod a kommunista eszméket. Nekem azon a szinten kellett, hogy az

úttörőházamban vasárnapi foglalkozásokat kellett szerveznem. Nem álltam ellen, lehet, hogy hibás voltam. Eszembe se jutott ellenállni. De tudtam, hogy ez a foglalkozás azért van, mert ilyenkor kellene a gyerekeknek templomba menni. Tudtam, még 1954-ben, a szülőfalumban, elmentem egy értekezletre és a pártbizottság tagja felszólított: »– András, hányan voltak Nagyboldogasszonykor Máriabesnyőn? – Mi az, zsandár vagyok én? – De maga az úttörővezető! – Mi közöm nekem ahhoz, hogy hány katolikus van? Csak nem képzeli, hogy kiállok a falu szélére a kereszthez és leszámolom!« Ilyen volt az én hozzáállásom.”

András az úttörő mozgalomban szívesen és teljes odaadással vett részt. Véleménye szerint ott nem folyt a marxizmus-leninizmus erőszakolása, mert aki eleve ezt akarta, az megbukott.

„Az én elméletem az volt, hogy kimondottan táborozás, kirándulás, a gyerekek gyakorlati munkájának irányítása, szeretet a szülők és a kollégák iránt. Amikor ott volt 100-150 gyerek, s ott volt egy énekszakas is, akkor énekeltek, hogy Mi kommunista ifjak indulunk, mert bennünk apáink reménye – ez már politika, bármennyire is mondom, hogy milyen jót énekeltek. De nem biztos, hogy a gyerek tudatosan mondja, hogy én tényleg kommunista ifjú vagyok. Ez elpárolgott. De attól függetlenül ideológiai töltete volt az úttörőnek.”

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy András ambivalensen viszonyult a kommunista rendszerhez. Kettőssége részben onnan ered, hogy édesapját ez a rendszer tette anyagilag tönkre, másrészt viszont ő személyesen ennek a rendszernek köszönhette, hogy diplomás értelmiségi lett, ami megélhetést és társadalmi presztízst adott neki. Gyermekkorából csak a szegénységre és a munkára tudott visszaemlékezni. A diploma változtatta meg körülményeit, azzal szűnt meg életében az agyonhajszoltság. A tanítás, a gyerekekkel való foglalkozás örömet, játékot, elismerést hozott.

Eddigiek értelmezése szerint Andrásnak az jelentett problémát, hogy meddig mehet el az ideológia elfogadásában. Andrásnál 1971-ig a párttagság visszautasítása volt a határ. Párttag semmiképpen nem akart lenni, de az első és a második munkahelyén folyamatosan részt vett – akár tudatosan-akár nem – az ifjúság ideológiai nevelésében.

Igazi fordulat 1971-ben következett be nála. Úttörőház vezetője volt, amikor megrágmalmazták, hogy a gyermekek táborozására szánt pénzt elsikkasztotta. Ekkor felülvizsgálatot kért önmaga ellen, s hamisnak bizonyultak a vádak. Ennek ellenére munkahelyet változtatott, s visszament tanítani.

„Amikor otthagytam az úttörőházat, akkor behivattak a pártbizottságba. A pártbizottság politikai és művelődési felügyelője volt ott. Együtt akarták velem kialakítani a politikai káderlapot. »– Nem akarjuk az orrod alá tenni, hogy nem veled beszéljük meg a véleményünket. A politikai magatartásoddal van probléma. Nem hajtod a fejed a járomba. Nem értesz mindenben egyet az elveinkkel. Ez benne van a jellemzésemben.« 71-ben rólam a pártbizottság, amikor ennyi nagy úttörő tevékenység, táborozás, táborépítés után a párt káderek így nyilatkoztak. És ezt adták oda az iskolának, ahova jöttem. A lényeg, hogy bármennyire is tudatosan, vagy tudatlanul, de végig ezt a rendszert szolgáltam, a tüske még mindig az utolsó káderezésében is benne van, hogy politikai magatartásom miatt fenntartásaik vannak. Ez nekem untig elég lett. Azt mondtam, hogy most befejeztem az úttörőmozgalmat,

ettől a perctől kezdve nem kötök piros nyakkendőt a nyakamba. Lehet iskolai rendezvény, bármi. Itt vége volt, megcsömöröttem. Lehet, hogy azt is éreztem, hogy most eljött az az idő, mikor úgy is kiállhatok, leköplek magyarán.”

András életében bekövetkezett változás után az iskolában a sportéletet szervezte, gyerekeket vitt versenyekre, de az úttörő mozgalomtól, a táborozástól végleg visszavonult. Élete zártabb lett, iskola után hazament, s saját kertjével foglalkozott. Édesapjától ellesett módon szerszámokat fabrikált, egyedi darabokat alkotott.

Nem tért vissza soha a templomba, amit a következőképpen magyarázott.

„Én soha nem tartottam magam vallásosnak. Én azt mondom, hogy az Istenben bíztam, meg hittem, de hogy én vallásos? Nem voltam, nem éreztem. Engem távol tart a templomtól az, hogy ismerem, hogy kik járulnak oltáriszentség elé. Ha tudom róla, hogy akkorra gazember, hogy a kommunisták között nincs olyan. Akkor nem tudom azonosítani magam azzal a társasággal, aki ott van. Vagy tudom, hogy azt az embert támadják, aki a legtisztességesebb, az egyenes vallásos irányt szeretné követni. Ezekkel nem tudok egyet érteni. Ez az ami engem távol tart a templomtól.”

András pragmatista módon alkalmazkodott a társadalom elvárásaihoz, nem foglalkoztatták elvi kérdések, annál is inkább, mert nem tartotta magát vallásosnak. Nem tett fel kérdéseket önmaga illetve mások számára egészen addig, amíg munkáját a politikai vezetők meg nem kérdőjelezték. András szerint mindig odaadón dolgozott a gyerekek érdekében, hivatása volt az úttörőmozgalom. Amikor a helyi vezetők ezt kevesellték, s többet vártak tőle, feladta a környezetéhez való alkalmazkodást, szakított ideológiai munkakörével, s visszavonultan folytatta életét.

Irodalom

- Atkinson, Robert (1998): *The Life Story Interview*. Qualitative Research Methods, 44, Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Bausinger, Hermann (1988): *Constructions of Life*. In Hofer, Tamás–Niedermüller, Péter (szerk.): *Life History as Cultural construction/Performance*. Budapest: MTA.
- Bertaux, Daniel (1981): *From the Life – History Approach to the Transformation of Sociological Practice*. In Bertaux, Daniel: *Biography and Society*. Berverly Hills, Ca: Sage, 29–43.
- Denzin, Norman K. (1989): *Interpretive Biography*. Qualitative Research Methods, 17, Newbury Park, London, New Delhi: Sage.
- Erikson, Erik H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat.
- Glen, Elder (1981): *History and The Life Course*. In Bertaux, Daniel: *Biography and Society*. Berverly Hills, Ca: Sage, 77–111.
- Kohli, Martin (1981): *Biography: Account, Text, Method*. In Bertaux, Daniel: *Biography and Society*. Berverly Hills, Ca: Sage, 61–75.
- Küllös Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9., Budapest: MTA Kutatócsoport.

- László János (1998): *Szerep, forgatókönyv, narrativum*. Budapest: Scientia Humana.
- Mandelbaum, David G. (1973): The Study of Life History. In Küllös Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9. Budapest, MTA Kutatócsoport, 29–45.
- Markiewicz–Lagneau (1982): Az önéletrajz Lengyelországban avagy egy szociológiai módszer társadalmi alkalmazása In Küllös Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9. Budapest, MTA Kutatócsoport, 9–27.
- Pataki Ferenc (1995): 1. Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában), *Pszichológia* 15, 405–434.
- Pataki Ferenc (1996): 2. Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában), *Pszichológia* 16, 3–47.
- Pataki Ferenc (1997): Az önéletírás „dramaturgiája”: Az élettörténeti forgatókönyvek. Előzetes áttekintés. *Pszichológia* 17, 339–389.
- Pataki Ferenc (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Riessman, K. Catherine. (1993): *Narrative Analysis*. Qualitative Research Methods, 30, Newbury, London, New Delhi: Sage.
- Smith, M. Louis (1998): Biographical Method. In Denzin, Norman K.–Lincoln, Yvonna S.: *Strategies of Qualitative Inquiry*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Thomas, W. I.–Znaniecki, F. (1958 [1919–21]): *The Polish Peasant in Europe and America*. New York: Dover.
- Thompson, Paul (1981): Life Histories and the Analysis of Social Change. In Küllös Imola szerk. (1982): *Az életrajzi módszer*. (Tanulmánygyűjtemény) Documentatio Ethnographica 9. Budapest, MTA Kutatócsoport, 29–45.